

РИТУАЛ І ФОЛЬКЛОР

УДК 82.09:[398(477.53=161.2):7.045]

Встановлення віхи: релікти стародавніх обрядодій у сучасному українському фольклорі

Оксана ОВЕРЧУК, Ірина БАРАМБА

Кандидат філологічних наук, асистент кафедри фольклористики;
провідний спеціаліст-фольклорист Центру фольклору та етнографії
Інституту філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
E-mail: journal.mif@gmail.com

У статті проаналізовано обряд встановлення віхи у селі Лютенька Гадяцького району Полтавської області. Автори зосереджують увагу на інтерпретації символіки стародавніх традицій, збережених під час обряду. У дослідженні також наголошено на смислових паралелях давньоукраїнського символу віхи та констант світової культури (символ світового дерева). Суміжність давньоукраїнського символу віхи зі світовим деревом, зазначено у висновках статті, дозволяє розгорнути тлумачення обрядодії в горизонтальній і вертикальній площинах. Звернення до образу світового дерева (у варіанті символу віхи) уможливило узагальнення смислових парадигм, зреалізованих в обрядових актах. Відтак цілком виправданіми є алюзії до культу предків, культу родючості як до аргументів для реконструкції архаїчних смислів обряду встановлення віхи в сучасному фольклорі.

Ключові слова: український фольклор, історико-генетичний, функціонально-семантичний, календарна обрядовість, обрядодія, віха, світове дерево.

В українській культурі збережено численні обряди, пов'язані з дохристиянськими віруваннями. Частина обрядодій є настільки архаїчною, що сьогодні їх дослідження, а, отже, й аргументоване пояснення потребує наукового звернення до найдавніших пластів уявлень народу, пошуку подібних традицій, їх аналогій у культурній спадщині інших етносів. Попри те, і нині в Україні дотримуються звичаїв та традицій своїх предків. Важливо, що іноді самі учасники обрядів не можуть знайти логічних пояснень виконуваних дій. Зокрема, це стосується календарної обрядовості – найбільш давнього пласту фольклору. Відтак особливої актуальності набувають дослідження, пов'язані з вивченням історико-генетичних і функціонально-семантичних аспектів архаїчної обрядовості.

Тлумачення символіки обрядів ускладнює й інший фактор: ідеться про накладання християнської культури на язичницькі вірування, що зумовило появу та увиразнення нових інтерпретацій обрядових актів. Достатньо показовим у такому контексті є відзначення Трійці у слов'янських народів – одного з найголовніших свят церковного календаря. Як відомо, Трійця – це п'ятдесятий день після Великодня (уже за християнською традицією). В Україні, у більшості регіонів, і зараз готуються до цього свята: найбільш виразним є стародавній культ "зела" (згадаймо українську назву цього свята "Зелені святки", або ж у білорусів – "Зелены святки" [7, с. 188]), що виявляється у традиції прикрашання оселі травами, зіллям: лепехою

(явгїр, татарське зілля – місцеві назви), любистком, на вікнах ставили букети з чебрику, волошок, м'яти [5]. Усе це, імовірно, звичаї, пов'язані ще з язичницькими віруваннями про магічну силу рослинності.

Однак на особливу увагу заслуговує обряд встановлення віхи, зафіксований у селі Лютенька Гадяцького району Полтавської області. Згадку про встановлення обрядового дерева знаходимо ще у М. Максимовича: "Українські парубки ставлять обрядового дуба: так називають довгу жердину з прикріпленим угорі колесом, що її всю прибирають травою та квітами" [3, с. 67]. Один із перших українських фольклористів пов'язує символіку дуба із мужністю, міцністю, які уособлює "нежонатий козак", віднаходячи при цьому паралелі в народних піснях [3, с. 68]. Доказом архаїчності названої символічної обрядодії є також лексикографічний матеріал, представлений у "Словарі української мови" Б. Грінченка. Так, у праці є окрема стаття "Віха", що ілюструється уривком із твору Ганни Барвінок: "*І веху в'ють. Колесо надінуть, квітками вберуть, любистком, чорнобривцями і поставлять на майдані, де улиця дівчача*" [6, с. 242].

Аналіз фольклорного матеріалу, зібраного під час цьогорічної експедиції на Полтавщину, дозволяє визначити певні особливості досліджуваних обрядодій. Селяни щороку встановлюють на кожному кутку віху – високу "соснину", обвиту клечанням (кленовими гілками), до верху віхи прикріплюють "теремок" (молоду ялинку чи сосну, уквітчану квітами та кольоровими стрічками), саму віху теж прикрашають штучними квітами та стрічками. Разом із тим, обряд встановлення віхи на Полтавщині засвідчує й пізніші нашарування, пов'язані з реалізацією державотворчої семантики: в останні роки до "теремка" прикріплюють прапор України.

Цікаво, що респонденти не мали чіткої відповіді на питання, чому саме вони дотримуються такої традиції. Лютечанці наголошують, що "*так робили наші діди, прадіди*". На особливу святість обряду встановлення віхи вказують коментарі респондентів про те, що навіть у найскладніші періоди – часи Голодомору, війни – вони не відходили від усталених правил своїх предків. У такому разі, на нашу думку, простежується тяглість традиції, коли первинна семантика обряду стирається з пам'яті народу (що пов'язано також із впливом зовнішніх факторів: насамперед численні ідеологічні заборони), натомість залишаються певні правила поведінки, які не викликають жодних заперечень, протидій, а отже, набувають додаткової сакральності, табуованості.

Розглядаючи віху як центральний символ аналізованої обрядодії, слід звернутися до теорії К. Юнга. На думку вченого, механізм дії символу зумовлений передусім його структурою, що уможливує поєднання не просто різнотипних, а й протилежних значень [12]. Окрім того, сучасні фольклористичні студії, послуговуючись масивом теоретико-методологічних здобутків попередніх поколінь, мають орієнтуватися на те, що дослідження будь-якого обрядового символу в ідеалі передбачає його розгляд у трьох зрізах: реальному (якісна характеристика символу), акціональному (парадигма обрядодій), вербальному (фонова інформація про символ) [1, с. 38].

У такому аспекті, до речі, житель села Мисюра Микола Іванович, 1954 р. н., указав на те, що обряд встановлення віхи має закличний характер: у такий спосіб селяни сподіваються на "*добрі дощі*", "*хороший врожай*". Додатковим поясненням згаданих коментувань є спостереження С. Парсамова, який зазначає, що обрядовість Зелених святкорелює з функціональною спрямованістю Святкоріздяних, оскільки "народні календарні свята кінця весни – початку літа, взяті в цілому, були єдиним комплексом <...> ритуальних дій, скерованих на забезпечення гарного врожаю" [4, с. 154].

Апелюючи до праць Д. Зеленина, варто підкреслити спорідненість української віхи з образом світового дерева або ж відомим та системно представленим у європейських культурах "майським деревом" [10, с. 139-140]. Для тлумачення реліктової

обрядодії встановлення віхи, яку нам удалося зафіксувати на Полтавщині, особливу цінність становлять концептуальні міркування В. Топорова щодо аналізу знакових об'єктів (зокрема символу "світового дерева") як особливих кодів, системи "мов опису" [8; 9].

Серед мешканців села Лютецька можна спостерегти певну змагальність: кожен куток намагається встановити якомога вищу жердину (як правило, у цьому селі щороку встановлюють близько 20 віх!). Більше того, важливо вберегти її, адже хлопці з інших кутків намагалися будь-що зрізати соснину. Така поведінка мотивується кількома факторами: з одного боку, можна означити пізніші культурні напластування на архаїчний обряд, що пов'язано з орієнтацією на розважальність. З іншого боку, якщо жердину тлумачити як магічний елемент, то в означеній "змагальності" слід шукати глибинніших смислів: програмування на врожайний рік, захист від "нечистої сили". Відтак домінуючими у тлумаченні обряду встановлення віхи є декілька функцій, як-от: оберегова; поєднання світів; ушанування культу предків; ототожнення із власне рослинною символікою [2, с. 61]. Сам процес встановлення "магічної" жердини актуалізує безліч питань, на які потрібно шукати відповіді.

Так, у селі Лютецька учасниками обрядодії є різні покоління: чоловіки, жінки, діти – віху встановлюють "усім кутком". Після поминальної літургії в церкві чоловіки, парубки та хлопчачки виїжджають у ліс за село, нарізають цілий віз гілок молодого клена і везуть "клевачання" на вигін. Натомість жінки, дівчата готують прикраси для віхи (штучні квіти, стрічки). Попередньо наведена ілюстрація до реєстрового слова "Віха" у "Словнику української мови" Б. Грінченка також вказує на те, що прикрашали ("вбирали") віху дівчата. Натомість у сучасному обряді, зафіксованому на Полтавщині, віху "клевачуть" усім кутком. У пошуку архаїчних смислів та їх зміни важливо наголосити, що у процесі встановлення давнього "майського дерева" (як архаїчного обряду, засвідченого у більшості європейських культур) перевагу надавали жінкам. Пояснення доречно шукати в тому, на думку Маннгардта, що процес трансмісії магічної енергії відбувався лише через жінок [15]. К. Гекшер вказує на особливу силу "майського дерева" впливати на родючість: "Майське дерево – це чара родючості; свіжі соки й сили весняної рослинності, через встановлення в селищі майського дерева та через прикрашання помешкань зеленню, переносяться на окремі родини та на всю сільську громаду" [14, s. 177].

Звернімо увагу на те, що важливим моментом для сучасних лютецьчан в акті власне встановлення віхи є вибір місця. Чоловіки викопували посеред вигону півтораметрову яму, в яку ставили вже прикрашену віху. Так, учасники обряду зазначають, що віха, встановлена, наприклад, на шкільному подвір'ї, є "несправжньою", позбавленою "магічної сили", адже вона не "закопана" в землю (йдеється про встановлення віхи у вже створену заглибину в асфальті). Тобто, на нашу думку, селяни інтуїтивно вказують на порушення зв'язку двох світів, що передбачено символічною обрядовістю. Слушними в такому разі є спостереження, які висловила О. Чебанюк: "Язичницький пантеїзм, віра у взаємопроникність двох світів (світу людей та паралельного світу предків і духів) у певний календарний час, в певному місці (як правило, на межі двох локусів: свого й чужого), віра у сакральні хронотопи й здатність передбачати і впливати на майбутнє – ось неповний перелік основних рис язичницької світоглядної моделі, яка зберігається в народному календарі і досі" [11, с. 45].

Важливим для пояснення символу віхи є культ предків в українській культурі. Сама віха, встановлена в клечальну поминальну суботу ("Дідову" суботу), поєднує два світи: світ живих (уособлення культу рослинності, а отже, родючості) і світ мертвих. Для пошуку релігійних семантем аналізованої обрядодії на Полтавщині важливим є акт принесення до місця встановлення віхи їжі. З одного боку, споживання гостинців під віхою впродовж усієї ночі з суботи на неділю може вважатися традиційною

поминальною трапезою, адже культ предків представлений у трійцьких обрядах майже всіх європейських народів. Так, наприклад, у греків Трійця була виключно поминальним днем – із приготуванням колива, панахидами в церкві [5]. В Англії встановлення обрядового дерева (наголосимо на значних розмірах майського дерева: його везуть 20 або ж навіть 40 волів (!!!), близько 200–300 осіб беруть участь в обряді) супроводжується співами – виконавцям пісень приносять гостинці: яйця, сало та ковбаси. Увесь натовп пригощається дарами в перервах між різними актами обряду [2, с. 63]. З іншого боку, дослідницька парадигма розгортається в дискурсі вже згаданого нами обрядового символу світового дерева, для інтерпретації якого особливої актуальності набуває ритуально-міфологічний мотив жертвоприношення. Тобто “годування” віхи та спільний із нею процес споживання їжі може тлумачитися як “задобрювання віхи” (а також задобрювання “нечистих” душ, які, за давніми віруваннями, приходили до живих родичів та ховалися в клечанні). Подібні елементи представлені також і в європейських культурах, на що вказував польський етнограф Я. Бистронь, висуваючи оригінальну для свого часу концепцію будівельної жертви [13]. Усе це свідчить про табуйований характер досліджуваного символічного обряду.

Звернімо увагу, процес встановлення віхи, засвідчений на Полтавщині, не супроводжується піснями відповідного календарно-обрядового циклу, що, швидше за все, пояснюється втратою найбільш давніх сегментів обряду – синкретичних за своїм характером. Уночі біля віхи збираються гурти: при цьому молодь гуртується окремо від старшого покоління. Вірогідно, така модель поведінки тягнє до генетичної пам’яті народу, у якій відображено ціннісні критерії, етичні засади. У такому розмежуванні, безумовно, важать ініціаційні фактори, де старше покоління, на відміну від молодшого, є “посвяченим”, “утасмниченим”.

Здійснений аналіз обряду встановлення віхи засвідчив численні релікти стародавніх світоуявлень, асоційованих передусім із культом рослинності. Суміжність давньоукраїнського символу віхи зі світовим деревом дозволяє розгортати тлумачення обрядодії в горизонтальній і вертикальній площинах. Звернення до образу світового дерева (у варіанті символу віхи) уможливило узагальнення смислових парадигм, зреалізованих в обрядових актах. Відтак цілком виправданими є алюзії до культу предків, культу родчості – вагомі аргументи для реконструкції архаїчних смислів обряду встановлення віхи в сучасному фольклорі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилук Е. Є. Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-функціонального аспекту : дис. на здобуття к. філол. н. : спец. 10.01.07 – фольклористика / Е. Є. Гаврилук. – Львів, 2000. – 188 с.
2. Зеленин Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д. Зеленин; Труды Института антропологии, археологии, этнографии АН СССР. – Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1937. – Т. XV. – Вып. 2.
3. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / Михайло Максимович ; упор., перекл. з рос., вступ. ст. та прим. В. Гнатюка. – К. : Обереги, 2002. – 189 с.
4. Парсамов С. С. Водно-мифологические персонажи земного происхождения / С. С. Парсамов. – Кировоград : Изд-во Кировоград. гос. пед. ин-та, 1995. – 322 с.
5. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї [Текст] / [В. К. Сапіга] ; Т-во “Знання” України, Респ. центр духов. культури. – К. : [б. в.], 1993. – 112 с.
6. Словарь української мови: в 4-х т. / НАНУ; упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1 : А-Ж. – 496 с.
7. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX в. / В. К. Соколова ; Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Москва : Наука, 1979. – 288 с.

8. *Топоров В. Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. Избранное / В. Н. Топоров. – Москва : Прогресс, Культура, 1995. – 624 с.

9. *Топоров В. М.* “Світове дерево”: універсальний образ міфопоетичної свідомості / В. М. Топоров // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 170–193.

10. *Фрэзер Дж. Дж.* Золотая ветвь : Исследование магии и религии / Д. Д. Фрэзер; пер. с англ. – Москва : Политиздат, 1980. – 831 с.

11. *Чебанюк О.* Народний календар у традиційній картині світу українців / Олена Чебанюк // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 2008. – С. 41–45.

12. *Юнг К. Г.* Архетипи и символ / К. Г. Юнг; пер. с нем. – Москва : Ренессанс, 1991. – 304 с.

13. *Bystroń S.* Zakładziny domów. Studya nad zwyczajami ludowymi / S. Bystroń // Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – Kraków, 1917. – T. 60. – S. 15–16.

14. *Hecksher K.* Die Volkskunde des germanischen Kulturkreises / Kurt Hecksher. – Hamburg : Riegel Verlag, 1925. – 588 s.

15. *Mannhardt W.* Der Baumkultus der Germanen / Wilhelm Mannhardt [Electronic resource]. – Access mode : <https://archive.org/details/derbaumkultusder01mann>

Інформація про респондента:

Мисюра Микола Іванович, 1954 р. н., корінний житель с. Лютецьки Гадяцького р-ну Полтавської обл.

Setting Milestones: Relics of Ancient Ceremonies in the Modern Ukrainian Folklore

Oksana OVERCHUK, Iryna BARAMBA

The article analyzes the ceremony for setting milestone in the village of Lyutenka (Hadiach district, Poltava region). The authors focus on interpreting ancient traditions symbols, saved during the ritual ceremony. In addition, the study lays emphasis on semantic parallels of the ancient Ukrainian symbol of milestone (“vikha”) and constants of the global culture (symbol of the world tree). As stated in the article conclusions, co-occurrence of the Ancient Ukrainian milestone symbol and the world tree, lets us expand interpretation of the ceremony on horizontal and vertical levels. An appeal to the image of the world tree (in the variant of milestone symbol) enabled the possibility of generalization of semantic paradigms, realized in ceremonial actions. Thus, it is entirely justified that there are allusions to the cult of ancestors, cult of fertility as arguments for reconstructing archaic senses of the ceremony for setting milestones in the modern folklore.

Key words: Ukrainian Folklore, historical and genetic, functional and semantic, calendar ritualism, ritual action, milestone, world tree.

Стаття надійшла до редколегії 28.11.2015

Прийнята до друку 5.12.2015

Нові книги

Іовхімчук Н. Мовні засоби вираження простору в українській народній пісні : монографія. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 192 с.

У монографії здійснено системний аналіз номінацій простору в українській народній пісні. З'ясовано специфіку категорії простору в філософії, природознавстві, літературознавстві, лінгвостеміотиці, етнолінгвістиці, а також лінгвофольклористиці. Проаналізовано мовні одиниці вираження лексико-семантичного поля “міфопоетичний простір”, “свій простір” та “чужий простір”, які стають знаками просторової орієнтації, конкретизації місця дії в усній словесності та елементами мовно-етнічного коду українців.

